

ОСОБЛИВОСТІ БОРОТЬБИ ЗА ДЕМОКРАТИЗАЦІЮ НАРОДНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Автор, використовуючи матеріали друкованих джерел початку ХХ століття та архівні матеріали, аналізує питання щодо особливості боротьби за демократизацію народної освіти передовими колами громадськості України. Велику роль відіграли земства, яким удалося частково реалізувати на практиці ідею громадської за характером і демократичної за змістом народної школи. Пріоритетною задачею концепції земських народних училищ виступало розумове виховання, органічно об'єднане з морально-етичним. Вона передбачала застосування різних форм і методів навчання, серед яких пріоритетне місце відводилося тим, що пробуджували самодіяльність і творчість школярів.

Ключові слова: царський уряд, народна освіта, земства, національна школа.

Автор, используя материалы печатных источников начала ХХ века и архивные материалы, анализирует вопрос относительно особенности борьбы за демократизацию народного образования передовыми кругами общественности Украины. Большую роль сыграли земства, которым удалось частично реализовать на практике идею гражданской по своему характеру и демократической по содержанию народной школы. Приоритетной задачей концепции земских народных училищ было умственное воспитание, органически объединенное с морально-этическим. Она предусматривала применение разных форм и методов обучения, среди которых приоритетное место отводилось тем, которые пробуждали самодетельность и творчество школьников.

Ключевые слова: царское правительство, народное образование, земства, национальная школа.

The author, using materials of printing sources of beginning of XX age and archived materials, analyses a question in relation to the feature of fight for democratization of folk education the front-rank circles of public of Ukraine. The big role zemstvos to which managed to realize in part in practice idea civil on the character and democratic under the contents of national school have played. A priority problem of the concept national schools of zemstvos was the intellectual education integrally incorporated with moral – ethical. She provided application of different forms and methods of training among which the priority place was allocated(removed) by what wakened amateur performance and creativity of schoolboys.

Key words: tsar's government, folk education, zemstvos, national school.

Проведення державної ідеології в маси завжди було справою, що вимагала великого терпіння і кропіткої праці з боку влади – джерела цієї ідеології. А найнадійнішою основою для вдалого здійснення цього процесу, звичайно, була система виховання і освіти населення країни.

На жаль, сьогодні недооцінюються досягнення педагогічної думки минулого, зокрема творчі шукання кращих народних учителів і просвітителів у дореволюційних Україні та Росії. Ця обставина пояснюється, з одного боку, недостатністю історико-педагогічних досліджень у галузі народної освіти, з іншого – відсутністю

методики екстраполяції історичного досвіду реформування початкової школи у сучасне політичне, культурологічне та економічне середовище.

Автор поставив перед собою завдання проаналізувати особливості боротьби за демократизацію народної освіти України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., яку проводили передові кола української громадськості. Під українською громадськістю ми розуміємо педагогів, діячів науки та культури, представників земств, політичних та громадських об'єднань, всіх, хто виступав за доступність народної освіти демократичними шляхами.

Цією проблемою, але в дещо іншому ракурсі займалися такі вітчизняні автори як В. Борисенко, О. Морозова, Н. Мещерякова, А. Гуз, С. Румянцева та інші [1].

Політика російського самодержавства у кінці XIX – на початку XX ст., спрямована на тотальну русифікацію, надзвичайно загострила розбіжності у галузі народної освіти в Україні. Матеріали земської статистики свідчать, що у зазначений період рівень освіти населення України був надзвичайно низьким. Дані перепису населення 1897 року показали, що в Російській імперії найбільш неосвічений народ – українці. На 100 душ населення приходилося всього 13 грамотних [2].

Реакційна політика царського уряду, що проводилася в галузі освіти в Україні, виявлялася не тільки в створенні несприятливих правових умов для розширення мережі освітніх шкіл, а й у переслідуванні української національної культури, забороні навчання дітей рідною мовою.

У 1905-1906 рр. Міністерство народної освіти намагалося законодавчим шляхом заборонити учителям користуватися широко відомою книгою К.Д. Ушинського «Рідне слово». Проте масова протидія прогресивних педагогів примусила урядових чиновників залишити цю книгу в списку дозволених підручників.

Оскільки царський уряд і чиновники на місцях не піклувалися про забезпечення шкіл підручниками, створювалися добровільні комітети громадськості, що збирали кошти для закупівлі книг учням початкової школи й методичної літератури вчителю. Цим гуманним заходам протидіяло Міністерство внутрішніх справ, чиновники котрого на нарадах указували своїм колегам із Міністерства народної освіти на надзвичайно широкий розмах діяльності громадських організацій у галузі освіти і на те, що дане «безкорисливе подвижництво» має «протиурядовий характер» [3].

Школи в Україні не були забезпечені добре підготовленими кадрами учителів. Переважна більшість їх не мала вищої освіти. А між тим розглядуваний період характеризується значними соціально-економічними зрушеннями як у Росії, так і в Україні. Прискорено розвивається капіталізація виробничих відносин у промисловості і сільському господарстві, прокладаються нові залізниці, споруджуються річкові та морські порти, виникає повсюди банківська інфраструктура.

Цей бурхливий розвиток капіталізму, що створював об'єктивні передумови для прогресу освіти, примусив царський уряд піти на деяке збільшення кількості шкіл. За 1905-1907 рр. в Україні відкрито 1351 початкову школу, 15 неповних середніх училищ, 67 середніх спеціалізованих закладів, 33 жіночі гімназії, 14 комерційних училищ. Мережу церковнопарафіяльних шкіл за цей період було скорочено на 684 одиниці (з 9884 у 1904 р. до 9200 у 1906 р.) [4].

Кращою організацією навчально-виховної роботи відрізнялися, на думку передових педагогів, земські школи, мережа яких розвивалася повільно.

Земства зіграли провідну роль у здійсненні реального права на викладання усіх навчальних дисциплін рідною мовою в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Царський уряд ставився до земств із великою підозрою, оскільки в їх складі був значний відсоток демократичних елементів, різночинної національної інтелігенції, сповненої ідеями місцевої автономії.

У відповідності із затвердженим положенням земствам доручалося виконання суто господарчих функцій у галузі народної освіти, при цьому витрати на неї належали до категорії статей «необов'язкових» [4]. У навчально-виховний процес їм взагалі було заборонено втручатися.

На засіданні комітету миколаївських шкіл грамотності від 29.11.1882 року у виступі представника повітового Новобузького земства С.А. Сільського зазначалося, що представники Херсонського навчального округу своїм циркуляром заборонили повітовим земським попечителям контролювати та здійснювати «підтримання порадою» молодих і недосвідчених учителів початкової школи у віддалених «глухих» селах [5].

Чиновники побоювалися поширення «лихих міських поглядів» у «вірнопідданському» селі [5].

Навчання в земських школах проводилося тільки російською мовою. Така ситуація була наслідком декількох «знаменитіших наказів». У 1863 році міністр внутрішніх справ П. Валуев, як відомо, заборонив друкувати книжки українською мовою, оскільки мови такої «не було, немає й бути не може», а з 1876 року не дозволялося ввозити з-за кордону книги і брошури на малоросійському наріччі.

По суті, українська мова потрапила під заборону. В українців не залишилися ні своїх шкіл, ні своїх судів, а мова вилучалася звідусіль.

Драматична ситуація склалася в початковій народній школі України. Діти молодшого шкільного віку, свідомість яких являла собою відкриту книгу, забурювали матеріал чужою мовою, що призводило до сумних наслідків. З одного боку, це призводило до низького засвоєння навчальної інформації, з іншого – відштовхувало дітей від навчання. «З точки зору грамотності, – писав історик народної освіти С. Сірополко, – український народ знаходився далеко позаду великоросійського» [6].

Ще в 1881 р. представники Чернігівського і Херсонського губернських земств виступили з ініціативою перед імперським урядом «про допущення народної місцевої мови до шкільного викладання». Шкільні комісії цих земств звертали увагу влади на те, що навчання не рідною, а російською мовою не тільки перешкоджає освіті дітей, а й призводить до розладу між «сім'єю і школою» [7].

Що ж мали на увазі передові учителі, говорячи про родинні конфлікти й пов'язуючи їх із навчанням нерідною мовою. Справа в тому, що діти, набираючись у школі незрозумілих слів і виразів, починали поводити себе в сім'ї пихато, з презирством ставлячись до своїх «темних» батьків. Останні намагалися повернути своїх чад до віковичних устоїв, які були пов'язані з повагою дітей до батьків. Це загострювало конфліктну ситуацію, що в окремих випадках переростала у велику проблему.

Передові педагоги через утворення спеціальних шкільних комісій почали широкомасштабну боротьбу «у допущенні місцевої мови в народну школу», котра спочатку протікала на земських засіданнях у губерніях, а згодом виливалася в численні клопотання до центрального уряду. По Херсонському навчальному округу архівні джерела зберегли приклади таких клопотань [8].

У 1908 р. 37 членів III Державної Думи розробили законопроект про мову навчання в початкових школах з малоросійським населенням. У чотирьох його пунктах мова йшла про те, що повний навчальний 1908/09 шкільний рік слід почати рідною мовою того населення, що компактно проживає на землях того чи іншого навчального округу.

Після «височайшого дозволу» у 1906 р. почали видаватися українські книжки. Так, у 1912 р. їх було видано 198, у 1913 р. – 201, у 1914 – 216, у 1915 – 79 і в 1912 – 79 найменувань [4].

Такі видні просвітителі, як М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Корф, С. Русова, Б. Грінченко зробили дуже багато для того, щоб українські діти мали українські підручники і навчалися рідною мовою. Так, М. Корф відкрив близько 40 початкових земських шкіл, став ініціатором створення трьохрічної початкової школи, написав ряд підручників, підготував багато вчителів. Він, як і його сучасники, вважав, що дітей слід починати учити тільки рідною мовою. Про навчання дітей національною мовою піклувався видатний український педагог С. Русова, котра вважала, що дитина може розвиватися тільки на «українському ґрунті». Вона навела перелік предметів, які повинні були викладатися в початковій школі тільки українською мовою, а в 1906 році видала «Український буквар» і підручник «Початкова географія». Щодо російської мови С. Русова вважала, що її слід вводити в навчальну програму лише з другого чи третього року навчання [9].

Навчання рідною мовою в земській народній школі дуже хвилювало й відомого педагога Я. Чепігу. Він писав в одній зі своїх численних статей: «Відберіть у дитини рідну мову і ви зробите її духовною калікою. Тому наша задача – піклуватися про те, щоб в Україні у школі і поза школою наука викладалася рідною українською мовою». Він підготував «Проект української школи для 3, 4, 5 і 6 років навчання», в якому, на відміну від інших педагогів того періоду, писав

про те, що лише на п'ятому році навчання можна починати вчити дитину «чужою мовою» [10].

Чимало цінних думок про необхідність навчання рідною мовою в початковій школі висловив її поборник Б. Грінченко. Протягом багатьох років він працював учителем у народній школі, написав підручники для початкових класів, а саме «Українську граматику до науки читання і писання» (1907) і книгу для читання «Рідне слово» (1912). Як і його однодумці, Б. Грінченко, відстоюючи ідею навчання рідною мовою, писав, що засвоєння механізму читання і письма настільки складна для дитини справа, що вимагає напруження всіх її розумових зусиль, і тому навчання грамоти затримується вивченням народної мови [11]. Свідоме застосування російської мови виправдано лише тоді, коли його передаватиме колискова пісня матері, її живе слово.

Т.Г. Лубенець під псевдонімом «Норець» у 1906 р. видав «Граматику» (український буквар), однак Міністерство освіти спеціальним розпорядженням заборонило використовувати її в школі [12].

Не стояв осторонь від цих питань і видатний український історик М.С. Грушевський. У 1909 р. і 1910 рр. він надрукував у серії «Село» низку статей, присвячених питанню про необхідність навчання дітей у народних школах українською мовою. Він з гіркотою писав про те, що після закінчення шкіл сільські діти, як правило, не вміють ні читати, ні писати, причому ні поросійськи, ні по-українськи. Пізніше М. Грушевський також видав для шкіл два підручники з історії.

Питання навчання національною мовою розглядалося й на з'їздах народної освіти. Так, у 1911 р. у Москві проходив Всеросійський земський з'їзд. Усі південні земства, крім Київського і Волинського, відправили на нього своїх представників. Докладні доповіді про стан освіти в Україні подали Харківське й Херсонське земства.

Слід зазначити, що депутати від земств, які входили територіально до складу Херсонського навчального округу, не відрізнялися стопроцентною одноставністю щодо впровадження єдиної національної української початкової школи.

Поліетнічний склад населення Новоросії, який сформувався за сто років процесу колонізаційного освоєння краю представниками різних націй і народностей, примусив багатьох депутатів від губернського земства говорити про створення національної школи в широкому масштабі.

М. Корф, представник від німецької колонії Рорбах, член Катеринославського повітового правління у своїй доповіді висловив міркування про те, що в навчальних округах імперії з багатонаціональним населенням необхідно створювати спеціальні попечительські Ради, що надавали місцевій владі посильну допомогу в організації початкової школи тією мовою, якою говорять «околицьні села і містечки» [13]. З аналогічною заявою виступили депутати від

Терновського волосного земства Б. Стойков і Гур'євського земства М. Кобрик [14].

Однак ця особлива позиція щодо національної початкової школи з боку представників нащадків колоністів залишилася на з'їзді практично не поміченою і не знайшла відбиття у підсумковому звіті з'їзду. «Важливо не те, – писав з цього приводу земський діяч Я. Гетьманчук, – скільки представлено буде доповідей на захист української школи, а важливо те, як поставиться з'їзд, або краще сказати, як поставляться земці до цього наболілого питання. Своєю одностайною підтримкою права навчання дітей у початковій школі рідною мовою вони прокладають кращий шлях до того, щоб просвітити народ, і відповідно, покращити його добробут».

Найзмістовнішими доповідями про навчання в початкових школах на Всеросійському земському з'їзді були дві: перша – від Київського журналу «Світло», який почав видаватися з 1910 року, і друга – представника полтавського земства В.Ф. Русінова.

Доповідач від журналу зазначав, що школярі-українці в російській школі поставлені в такі умови, котрі не відповідають найелементарнішим вимогам педагогіки. Для підтвердження своєї тези він навів ряд прикладів із практики роботи народних шкіл. Так, на Катеринославщині М. Корф відвідав одну зі шкіл, де на уроці діти читали «Лиса имела досаду на журавля». Коли Корф спитав у школяра, що той прочитав, то учень відповів: «Пошла лисица к саду». Учитель цієї школи спитав школяра: «Какого цвета молоко?» Школяр не міг дати правильної відповіді, тому, що для нього «цвет» – це цвіт яблуні, вишні, груші. Підсумовуючи факти, доповідач зробив висновок про те, що вся краса рідної мови з її символами, метафорами, порівняннями гине для дитини, якщо її замінять іншою, хоча й близькою мовою. Це все призводить до культурного й економічного занепаду народу» [15]. Із доповіді було зроблено висновок, що дітей слід навчати спочатку «своєю рідною мовою» і лише після того, як вони за перші два роки навчаться писати і читати, ознайомляться «з рідною природою, побутом свого народу, географією України», тоді можна починати викладання російської мови, географії й історії Росії [15].

У редакційній доповіді журналу «Світло» було звернено увагу також на те, що влада не дозволяє викладання в початковій школі українською мовою, пояснюючи це відсутністю українських підручників. У відповідь на це земства робили конкретні кроки і власним коштом видавали необхідну літературу. Так, у 1917 році земські збори у Полтаві приймають рішення і видають підручники для початкових шкіл українською мовою [16].

Захисниками ідеї викладання шкільних дисциплін рідною мовою виступили також Херсонський земський діяч І. Федорів, член Державної

Думи П. Леонтьєв, а також відомі педагоги М. Чехов, А. Нечаєв і Н. Єзерський.

З'їзд прийняв постанову з 68 пунктів, центральним рефреном яких була теза, що в «шкільних районах із переважаючим іншомовним населенням було дозволено викладання в початковий період навчання дітей рідною мовою» [17].

Однак, як показала подальша практика, ця теза залишилася тільки на папері як пам'ятка благих намірів учасників з'їздів.

Ці актуальні питання розглядалися й на інших з'їздах. Так, на I Всеросійському з'їзді з питань сімейного виховання, що проходив у Петербурзі з грудня 1912 р. по січень 1913 р. від України з доповіддю виступила Н.А. Лубенець, яка стверджувала, що в сільських початкових школах навчання обов'язково слід здійснювати рідною мовою.

Не став винятком і перший Всеросійський з'їзд народної освіти, що відбувся в Петербурзі в грудні 1913 р. – січні 1914 р. У його роботі взяло участь близько 7 тисяч делегатів, які представляли переважно початкову народну школу. Було створено спеціальну комісію в справах освіти «у місцевостях з іноземницьким населенням». На її засіданнях із доповідями виступили С. Русова – «Про українську школу», В. Прокопович – «Народна школа і рідна мова в Україні», С. Меденкамф – «Педагогічний погляд на впровадження навчання українською мовою у сільській школі серед українського населення», О. Чалий – «У школі в Україні», І. Сокол – «Задачі народної школи», С. Карасхевич-Ющенко – «Сучасний стан народної освіти в українських губерніях і наявність коштів, щоб підняти рівень освіти».

Доповідачі підкреслювали, що питання навчання дітей рідною українською мовою хвилює делегатів не тільки світських, а й духовно-релігійних з'їздів. Вони наводили за приклад місіонерську конференцію в Браїлові і законо-учительський з'їзд у Почаєві, що відбулися в 1910 році. Єпархіальний з'їзд подільського духовенства клопотав перед св. Синодом про дозвіл послуговуватися в народних школах рідною мовою. У 1907 році учителям подільської єпархії дозволили послуговуватися українською мовою в церковних школах. Однак уже в 1912 році цей дозвіл відмінено самим Синодом.

Найвагомішим у вирішенні цих питань, як підкреслювалося на з'їздах, був голос народу. В. Прокопович у своїй доповіді навів надзвичайно цікавий факт про те, що 1790 селян Катеринославської губернії виступили із заявами, що школа з нерідною мовою калічить дітей. «Не дивлячись на те, що ми витрачали багато грошей на шкільну освіту, – писали вони, – ми маємо найсумніші наслідки – 75 % від загальної кількості наших дітей неграмотні».

На з'їздах розглядалися й теоретичні питання. Зокрема, такий: «Чому заборона рідної мови знижує розумовий рівень дітей?» – Тому, – робив висновок В. Прокопович, – що школяр-українець,

навчаючись російською мовою, ніколи не зможе одержати в школі тієї суми знань, яка під силу школяреві-росіянину».

Ця думка звучала й у інших доповідях, зокрема, С. Русової й О. Чалого. Після обговорення доповідей про школи «інородницька комісія» запропонувала ряд резолюцій, що було прийнято з'їздами з деякими виправленнями. У них мова йшла про «впровадження навчання рідною мовою учнів, а також вільне володіння рідною мовою і рідною літературою як шкільного, так і дошкільного навчання і виховання: обов'язкове студіювання російської мови від третього року навчання» [18]. Підкреслювалася також необхідність організації педагогічних шкіл і тимчасових курсів з місцевою мовою навчання, заснування кафедр мови, історії і літератури, окремих національностей при місцевих вищих школах для підготовки учителів, учительських семінарій, інститутів і спеціальних педагогічних класів і т. п.

Усі резолюції було спрямовано на допомогу українцям. Однак найрадикальніші їх висновки залишилися на папері. Вони були просто проігноровані владою. Більше того, багато учителів-малоросів, котрі наважилися поставити питання про навчання рідною мовою на обговорення, зазнали різних репресій. Так, колишнього директора народних училищ Київської губернії Т. Лубенця зняли з посади і заборонили викладати у середніх школах Києва, а вчителя історії двох київських гімназій В. Прокоповича звільнили з обох посад як «визнаного невідповідним педагогічній діяльності в російській державній школі». Завідуючого позашкільною освітою Лебединського земства І. Грушенка звільнили з посади на вимогу губернатора [18].

Регіональні джерела зберегли в поліцейських архівах щорічні рапорти та звіти повітових приставів про благонадійність учительського корпусу на ввірених їм територіях.

З 1896 по 1903 рр. від очаківського пристава одержано 13 рапортів, у яких говорилося про припинення недозволених висловлювань..., «про читання заборонених книжок...» і про спроби «таємного навчання малоросійською мовою» учителями Очаківського повіту [19; 20].

Репресій зазнали не тільки передові педагоги України. Резонанс від з'їзду дійшов аж до Риги. Там було звільнено вчителя міської школи І. Васильченка тільки за те, що у своєму виступі він підтримав думку колег-українців про неохідність навчання дітей у початкових школах рідною мовою.

Боротьба за демократизацію народної освіти знайшла своє втілення не тільки в боротьбі за впровадження рідної мови в навчання молодших школярів, а й в удосконаленні навчально-виховного процесу, у розробці нових методик з метою наближення школи до реальних потреб

народного господарства та створення умов для розкриття творчих здібностей особистості учня.

У 1897 р. Міністерство народної освіти затвердило орієнтовні програми початкових народних училищ [21]. Основною метою початкової освіти було релігійне виховання й елементарне навчання. Головним елементом вивчення російської мови виголошувалися граматичні вправи замість орієнтації на розвиток логічного мислення та розумової кмітливості школярів. На уроках математики учні повинні були оволодівати тільки чотирма діями арифметики над цілими числами. Матеріал з історії та природознавства подавався методом пояснювального читання, 45 % всього навчального часу відводилося на викладання дисциплін релігійного характеру [22].

Земські діячі першими поставили питання про збільшення до 4 років строку початкової освіти. У земських школах явочним порядком з'явилася практика проведення додаткових уроків з курсу природознавства, малювання, ручної праці, гімнастики і т. д. Інтегрований курс «Навколишнє середовище» мав на меті дати учням наукове пояснення явищ природи. Він включав елементи знань із краєзнавства, народознавства, об'єднаних на основі фундаментальних законів природи й основ народної педагогіки [23].

Земські педагоги вчили школярів спостерігати природні явища, розуміти зв'язок між ними. Багато уваги приділялося екскурсіям на природу, що сприяло більш глибокому ознайомленню школярів із навколишнім середовищем. Невід'ємним елементом навчально-виховного процесу в земських школах стали екскурсії на промислові підприємства, залізниці, музеї, поїздки в повітові та земські міста.

Велика увага приділялася викладанню дисциплін художньо-естетичного циклу. Виразне читання, постановка народних казок і літературних творів, уроки малювання та ручної праці, заняття музикою земські вчителі розглядали як важливий елемент гармонійного розвитку та художнього виховання школярів. Саме в земських училищах уперше в історії народної школи було зроблено спробу реалізації творчого й інтелектуального потенціалу обдарованих дітей [24].

Земствам удалося частково реалізувати на практиці ідею громадської за характером і демократичної за змістом народної школи. Пріоритетною задачею концепції земських народних училищ виступало розумове виховання, органічно об'єднане з морально-етичним. Вона передбачала застосування різних форм і методів навчання, серед яких пріоритетне місце відводилося тим, що пробуджували самодіяльність і творчість школярів. У кінці XIX – на початку XX ст. земства в Україні та ліберальні земські діячі відіграли значну роль у підготовці правового, наукового, культурного фундаменту для розбудови нової демократичної народної школи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х рр. XIX ст. / В.Й. Борисенко. – Київ: Наук. думка, 1980. – 154 с.; Морозова О.С. Рух за впровадження української мови в навчальних закладах України в кінці XIX – на початку XX століття / О.С. Морозова. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Миколаїв, 2007. – 310 с.; Мещерякова Н.П. Проблема формування національної свідомості у творчій спадщині видатних українських діячів культури і освіти кінця XIX – початку XX ст. / Н.П. Мещерякова: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1996. – 190 с.; Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.) / А.М. Гуз: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1997. – 205 с.; Румянцева С.С. Інтелігенція України у культурно-просвітительському русі кінця XIX – початку XX століть (історіографічний аспект) / С.С. Румянцева // Вісник Київського університету імені Т. Шевченка. Історія. – К., 1999. – Вип. 44. – С. 21-24.
2. Статистические таблицы Российской империи. Отдел: «Бюджетное образование». – СПб.: Тип. департамента Министерства государственных имуществ, 1916. – 324 с.
3. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 11. (1902-1907). – СПб.: Тип. департамента Министерства народного просвещения. 1908. – 620 с.
4. Материалы по статистике начального образования на русских казенных и частных железных дорогах. – СПб.: Тип. Деп. Управления дворцовым имуществом, 1906. – 391 с.
5. Держархів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 115, спр. 253, арк. 3, 4.
6. Сірополко С. Друга частина «Проекту єдиної школи в Україні» / С. Сірополко // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1936. – Кн. 3. – 197 с.
7. Всеобщее обучение и III Государственная дума // Народная школа. Выпуск 7. – СПб., 1913. – С. 82-217.
8. ДАОО, ф. 137, оп. 1, спр. 1107, арк. 6-7.
9. Русова С. Современные течения в новой педагогике / С. Русова // Украинская Жизнь. – 1914. – № 3-4. – С. 34-52.
10. Чепіга Я.Ф. Азбука трудового виховання / Я.Ф. Чепіга. – К.: «Освіта», 1922. – 75 с.
11. Грінченко Б. Перед широким світом / Б. Грінченко. – К., 1907. – 320 с.
12. Сарбей В.Г. Вступна стаття «Микола Аркас і його «Історія України-Русі» / В.Г. Сарбей // Аркас М.М. Історія України-Русі. – Одеса: Маяк., 1994. – С. 9-10.
13. ДАОО, ф. 131, оп. 1, спр. 119, арк. 1 зв.
14. Там само, ф. 137, оп. 1, спр. 81; ф. 1128, арк. 37.
15. Обзор деятельности земств по народному образованию по данным за 1901-1904 гг. – СПб.: Тип. департамента Министерства народного просвещения, 1907. – 346 с.
16. Русова С. Дошкільне виховання / С. Русова // Світло. – 1913. – № 1-3. – 111 с.
17. Ранешевский Н.В. Политические объединения и партии III Государственной думы / Н.В. Ранешевский. – СПб: Тип. Щаблина, 1912. – 289 с.
18. Съезды по народному образованию. – Т. 1. – СПб.: Тип. Департамента присутствия канцелярии Санкт-Петербургского генерал-губернатора, 1916. – 572 с.
19. ДАОО, ф. 280, оп. 1, спр. 34, арк. 11-17; 19-27.
20. Там само, ф. 137, оп. 1, спр. 1107, арк. 134 зв.
21. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 9 (1898-1901). – СПб.: Тип. департамента Министерства народного просвещения, 1902. – 671 с.
22. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 10 (1901-1902). – СПб.: Тип. департамента Министерства народного просвещения, 1904. – 830 с.
23. Русская школа. – 1914. Отдел официальной хроники. – № 10. – СПб.: Тип. департамента Министерства народного просвещения, 1915. – 281 с.
24. Звягинцев Е.А. Полвека земской деятельности по народному образованию / Е.А. Звягинцев. – 2-е изд. – М.: «Народное образование», 1917. – 167 с.

Рецензенти: д.і.н., проф. Ю.В. Котляр,
к.і.н., доц. Є.Г. Сінкевич

© Гайдай О.М., 2010

Стаття надійшла до редколегії 06.04.2010 р.